

Sminkrot (*Lithospermum arvense*) som färgväxt?

Om några etnobiologiska uppgifter hos Linné

Ingvar Svanberg

I sin *Flora lapponica*, utgiven i Amsterdam 1737, återger Carl Linnaeus (1737:73) en förtjusande skildring av hur fåfänga allmogejäntor i Norrland använde rötterna av sminkroten (*Lithospermum arvense*) för att sminka sig med. Så här låter det, enligt Th.M. Fries svenska översättning från 1905:

Under min resa iakttog jag, huruledes i Norrland, i synnerhet i Hälsingland, behagsjuka flickor använde de färska, i vatten avsköljda rötterna av denna växt istället för smink, och att de sålunda med en behaglig, röd färg målade sina ansikten, på det att de, knappt eftergivande rosor i ljuvligaste fägring, skulle till sig locka och fångsla friares blickar (Linné 1905:55).

Sminkroten, en synantrop som är hemmahörande i åkrar och vallar, måste i dag betecknas som en ovanlig växt i Sverige. I ett av de senaste översiktsarbetena över den nordiska floran heter det att den är ”ganska sällsynt på lätta kulturjordar” (Mossberg m.fl. 1992:362). Den hör definitivt inte till de växter man numera kan förväntas träffa på i Norrland. Där är den sedan länge försvunnen. Annorlunda var det på Linnés tid.

I nybyggarnes åkrar har jag några gånger sett denna med utsädet stundom sådda växt. Om den emellertid når till mognad och om fröna kunna tåla vinterkölden, är mig obekant,

skriver han själv. Under 1700-talet var arten relativt vanlig i större delen av Sverige och ännu i början av 1900-talet förekom den på många håll i södra och mellersta delen av

landet. Med förändrade jordbruksmetoder och försvinnande åkerlandskap är sminkroten på stark retur och tillhör nu våra hotade åkerogräs (Svensson & Wigren 1986). Faktum är att den numera rödlistas, inte bara i Sverige, utan i många europeiska länder.

Det var alltså inte i sig någon märklig uppgift som Linné förmedlade. Redan under sin första resa, den lappländska, som företogs sommaren 1732 ingick det i Linnés forskningsprogram att också registrera hushållsnyttan av de växter han träffade på. De insamlade uppgifterna redovisades tillsammans med växtbeskrivningarna när de kom ut i tryck. Linnés *Flora lapponica* tillhör i dag en av våra mest pålitliga etnobiologiska källskrifter, och med etnologi avser vi utforskandet av de kulturella domäner där människans relationer till djur och växter i hennes omgivning skapar föreställningar, leder till ett aktivitetssammanhang med naturen och där hon medvetet utnyttjar dess organismer till olika ändamål (se Svanberg & Tunón 1999, 2000). *Flora lapponica* har som källskrift också den fördelen att vi ofta kan få belägg för när en uppgift nedtecknades, tack vare den bevarade resedagboken, som finns utgiven som *Iter lapponicum*, eller lappländska resan (Linné 1913). Någon uppgift om sminkrot och dess användning finns emellertid inte nedtecknad i reseberättelsen, vare sig från Hälsingland eller någon annanstans i Norrland eller Finland. Inte heller finns något belägg om sminkroten i hans dalaresa, som genomfördes 1734,

alltså strax innan Linné begav sig till Holland för att bland annat avsluta sina akademiska studier och utge sina botaniska arbeten. En del etnobotaniska uppgifter nedtecknade under dalaresan finns också redovisade i *Flora lapponica*. Återger Linné sin beskrivning om sminkrotens användning ur minnet eller har han hämtat uppgiften någon annanstans ifrån? Är det möjligt att Linnés källa är någon annan, trots att beskrivningen i *Flora lapponica* ger intryck av självsyn?

Spökuppgifter

De etnobotaniska uppgifterna ur *Flora lapponica* har ofta letat sig in i den internationella litteraturen, liksom de många senare uppgifter som Linné samlade under egna och andras resor i Sverige och som finns återgivna i *Flora svecica* 1755 (jfr Olsen & Svanberg 1998:12–14). Litteraturen flödar av ospecificerade och sekundära uppgifter. Risken med detta är förstas att det uppstår rena *spökuppgifter* som får ett eget liv, såsom fallet är med den i handbokslitteraturen förekommande förväxlingen mellan ägglav (*Candelaria vitellina*) och ljuslav (*Xanthoria candelaria*). Det var förstas ljuslaven som smålänningarna under 1700-talet färgade sina ljus med i syfte att efterlikna vaxljus, men i litteraturen har den sedan 1800-talets senare hälft förväxlats med ägglaven, trots att den sistnämnda överhuvudtaget inte har några färgegenskaper (Svanberg 1998a). Ett annat exempel är Albrecht von Hellers tolkning av romarnas användning av *Equisetum* som livsmedel och som han sannolikt felaktigt attribuerat till dyfråken (*Equisetum fluviatile*). Det går överhuvudtaget inte att finna några verifierbara data om att dyfråken använts som livsmedel, vare sig under antiken eller senare (Svanberg 1997). Det är viktigt att tillämpa övlig källkritik när man tar del av en etnobiologisk utsaga. För att fastställa om en etnobiologisk uppgift är autentisk måste man vid sidan av frågan *hur* också svara på frågan

när, var och av vem? Etnobiologiska konstateranden måste också framstå som plausibla. Nyligen hävdade exempelvis en italiensk forskare att bitar av björkticka (*Piptoporus betulinus*) hos den s.k. ismannen, ett sensationellt fynd av ett 5.300 år gammalt infruset manslik – känd som Ötzi – i de italienska Alperna, skulle tyda på att han använt dem för att kurera sig mot inälvsparasiter. Denna tolkning, som citerades i världspresen, får emellertid inget stöd i kända etnobiologiska och etnofarmakologiska data och måste därför avvisas som osannolik (Tunón & Svanberg 1999).

Linné var ju för övrigt själv med om att, förmodligen genom ett minnesfel, skapa ett etnobiologiskt missförstånd, nämligen rörande ålänningarnas förmenta användning av havtorn (*Hippophae rhamnoides*). ”På Åland ätas dessa ganska sura bären i mos”, heter det exempelvis i en linneansk skrift som publicerades på svenska 1749 (Linnaeus 1749:60). Av de mycket sura bären tillagar fiskarna på Åland ett mos, skriver Linné i *Flora svecica* (1755:356 ”*Baccae acidissimae pro embemmate piscatorum Alandiae*”). Uppgiften om ålänningarna fick snart spridning i handbokslitteraturen. ”Bären använda Ålänningarna til såd eller såppa på färsk fisk”, noterar exempelvis Lorens Wolter Rothof (1762:165). I en dissertation på latin 1789, som helt ägnas havtornet, framlagd vid Åbo Akademi, uppges samma sak (Stenberg 1789:11). ”Bären är nog sure, och tillagas Mos deraf på Åland”, heter det hos Carl Fredrik Hoffberg (1792:383). ”Afbären tillagas mos på Åland”, upprepar Samuel Liljeblad (1816:97) i de olika upplagorna av sin svenska flora. Även i utländsk litteratur finns uppgiften då och då återgiven.

Så småningom utkom också en i tidens anda topografisk studie av Ålands folkliv och natur, författad av Fredric Wilhelm Radloff. Denne nöjde sig emellertid inte med att, som många andra, okritiskt redovisa Linnés upp-

gift utan företog egna undersökningar. Radloff (1795:235) kunde därmed å det bestämdaste avvisa uppgiften om användandet av havtornsbär i sin beskrivning av Åland. Han har nämligen hört sig för bland ålänningarna själva och enbart fått negativa svar:

Om bären på *Hippophaë rhamnoides*, berättas på flere stället, at de skulle på Åland nyttjas som en krydda til Fisk; men til denna besynnerliga smak hafva alla Ålänningar som blifvit frågade, aldeles nekat.

Senare etnobotaniska uppgifter insamlade i början av 1900-talet tycks också styrka detta. Alvar Palmgren (1913) anför inga praktiska användningar av havtornen på Åland. Tvärtom tycks de åländska bönderna ha ogillat busken. Inte heller i Ivar Liros (1915) och Ole Ekstrands (1931) uppteckningar rörande benämningar, seder och bruk förknippade med det åländska växtlivet uppges att bären kommit till nytta. I Åbo och Ålands skärgårdar kallades busken *havtorn*, *hagtorn* eller *havstörne*. Dock uppger Birger Enros (1932–34) i sina uppteckningar från Lemland, där den kallades *törnbuske* eller *havstörn*, att av ”bärens brukar det beredas en rätt så smaklig bordsdryck”. Det handlar i så fall knappast om någon gammal tradition, utan något som utvecklats senare. Faktum är att det under 1900-talet, enkannerligen under efterkrigstiden, i såväl Sverige som Finland, inte minst på Åland, vuxit fram ett omfattande intresse för havtornssaft och andra produkter av bären, som i dag kan köpas i bl.a. hälsokostafärer (Svanberg 1998b).

Trots Radloffs tillrättalägganden har uppgiften ändå etsat sig fast i litteraturen. Så här heter det i en ofta citerad och läst handbok:

Kustboerne vid norra Bottenviken, isynnerhet i Finland, bruka då koka dem till mos, hvilket de äta till sin fisk, hvadan på Åland, der busken är ymnig och bärens användning också lærer vara känd, desamma kallas *Finnbär*.

Orden är botanisten C.A. Nymans (1868:206) och återfinns i hans mycket lästa och uppskattade flora från 1860-talet. Den åländska uppgiften finns kvar, men författaren har uppenbarligen hittat ytterligare en uppgift, från Bottenviken.

I *Flora svecica* noterar Linné (1755:355) att den kallas *haftorn* i Roslagen, *hafstörne* i Österbotten och *finnbär* på Åland. Uppgiften om benämningen *finnbär* på havtornets bär från Åland tycks emanera från Linné. Där emot anger inte Liro (1915:20) benämningen *finnbär* från Åland, ej heller återopade uppteckningar hos Folkmålskommissionen i Helsingfors. *Finnbär* är däremot känt från Björköby och Replot socknar i Österbottens kustland. Från Replot finns också sammansättningarna *finnbärsbuske* och från Björköby *finnbärsris* dokumenterade (Ahlbäck 1985:52). Men *finnbär* är också känt från svenska sidan. Peter Artedi (1985:5) skriver 1729 att den kallas ”älljest av såmmliga Finnbär”. Elias Fries (1880:38) uppger i sin växtnamnsordbok att ”Haftornets bär kallas vanligen *Finnbär*”. Benämningen återfinns för övrigt i åtskilliga av 1800-talets floror. Lisa Johansson (1949:3) har upptecknat benämningen *finnbär* från Vilhelmina socken. Från övre Norrlands kustland har Sten Grapengiesser (1936:37) också belagt ordet *finnbär* och tillägger att den kallas så ”då den ansågs ha kommit över från finska sidan”. Även i äldre tyska trädgårdshandböcker hittar man ibland termen *Finnische Beeren*, förmodligen en direkt översättning av den rikssvenska eller finlandssvenska termen (Marzell 1972:874).

Åter till Linné som själv tidigare hade publicerat utförligare uppgifter om havtornets användning och som Nyman uppenbarligen tagit del av, nämligen i den redan anförda *Flora lapponica* (1737:297). I den svenska översättningen heter det att bären ”hafva en sträf vinsmak; därför bereda de vid Bottenska viken boende fiskarena häraf ett mos,

som då det användes till färsk fisk, gifver sådan en mycket god smak”. Här finns alltså inga uppgifter om Åland. I stället skriver han: ”Och alldenstund dessa fiskare vanligen äro finnar, hafva ålänningarna, hos hvilka denna växt företrädesvis trifves, gifvit densamma den ofvan anförda benämningen” (1905:250). Under lappländska resan konstaterar Linné den 6 oktober 1732 att på Åland finns ”Copiose finbär på vägen”. Det är allt vad han har att säga om havtorn på Åland, inget om dess användning och till synes en lokal benämning. Dock, redan den 25 september noterar han söder om Vasa att bären kallades *finnbär* och *surbär* samt att de ”ätas af fiskare på färsk fisk, sönderstötte, äro nog sura”. Det är väl denna observation från Vasa som Linné i senare skrifter blandar samman med sin observation av havtornets förekomst på Åland. Nu kompliceras emellertid uppgiften av att även Peter Artedi redan 1729 skriver att de gula bären ”brukas av samliga på färsk fisk, i stället för ättika”. Linné kan ha läst Artedis uppgift – man kan notera att Artedi i likhet med Linné i reseberättelsen förutom *finnbär* också nämner *surbär* som växtnamn – och skrivit ned det i dagboken utanför Vasa, eller själv observerat det hela utanför staden. Vi vet inte; uppgiften är allt för knapphändig för att man skall kunna avgöra det. Upplysningen i *Flora lapponica* om fiskarbefolkningen vid Bottniska viken är dock sannolikt riktig, men referenserna om den åländska användningen, som ofta återges i litteraturen, är en spökuppgift som bör mönstras ut.

Deltagarobservatör?

I något fall har Linné själv medvetet tänjt på sanningen och därmed gjort anspråk på att förmedla egna etnobotaniska uppgifter. I ett brev till Kongl. Vetenskaps societeten i Uppsala efter hemkomsten från Lapplandsresan 1732 berättar han om följande händelse från Medelpad. Han uppger att han där träffade på en kvinna som plockade stormhattens (*Aco-*

nitum septentrionale) blad, en växt som Linné i egenskap av botanist och läkare lärt sig betrakta som giftig,

dem jag ej kunne forstå hwar till [de] tiena skulle, [hvilken] lätt forstå att de till mat pläckades, hwarifrån jag henne för allt dett heligt woro warnade. Hon däremot mysandes lätt märka att hon wähl ätit dett förn i dag, och att jag ej förstodo hwar till en så god ört tienlig woro. Ty stiger jag af hästen, föllier henne hem, att i sielfwa wärket se det som hon förtalde. Bladen sönderskuros med andra örter, kokades som kåhl; till middagen kom mannen hem, hwilken med sin hustru, en gumma och nogra små barn gjorde sig här af en härlig måltid, utan minsta siukdom älr symptoma, tacka där till och altså har offta dristigheten funnit, det eftertanken ej kunne utgrunda (1907:336).

Samma uppgift återges också utförligt i *Flora lapponica* (1737:179; 1905:161–162). Linné skriver där att han försökte hindra henne

med anropande af både himmelens och helvetets makter – att hon då skulle äta sitt sista mål. Hon däremot log häråt och försäkrade, att intet farligt låge däri; den växten kände hon mycket väl och många gånger, t.o.m. årligen hade hon och hennes landsmän plockat däraf, men mig ansåg hon ej riktigt känna densamma. Jag gick in i kvinnans stuga, där hon sönderskar bladen, kokade dem med en liten portion flott, lagade däraf en soppa och åt däraf själf jemte sin man, två barn och en gammal gumma.

Till Linnés förvåning ”skedde det utan någon olägenhet eller påföljande förgiftningssymptom”.

Det här är ju en detaljerad berättelse som låter självupplevd och vore naturligtvis ett utmärkt exempel på vilken föredömlig fältforskar och deltagarobservatör Linné faktiskt var. Han manar alltjämt till efterföljd. ”Denna uppsökande forskning kunde rekommenderas till vilken etnolog i dag som helst eller alla som sitter kvar på teorins höga hästar”, kommenterar exempelvis lärdomshistorikern Gunnar Broberg (1992:185). Visst vill man instämma. Synd bara att just denna

observation inte är riktigt återgiven av Linné. Det var nämligen inte Linné själv som gjorde iakttagelsen i Medelpad, utan han fick den sig återberättad i andra hand. I reseberättelsen gör han tvärtom faktiskt en poäng av att boskapen i Medelpad undvek stormhatten på grund av dess giftighet (Linné 1913:18). Det var i stället prostinnan Anna Hansdotter Unaeus – ”in cujus fide certus sum” [’på vilkens trovärdighet jag är säker’] – som observerade kvinnan i Torp socken (Linné 1913:176; jfr också Selling 1961:113–114). Som Olof Selling framhåller, var den unge Linné, när det passade honom, mindre nogräknad i sitt förhållande till fakta. Man kan faktiskt fundera på om prostinnan möjligen misstagit sig på växten och kanske rentav förväxlat den med tortan (*Lactuca alpina*). Det finns emellertid inga konkreta belegg för att tortan skulle ha använts i kål av allmogen i Medelpad, utan det var i fjällsocknarna som den nyttjades till mat (Svanberg 2000).

Sminkrotens användning

Tillbaka till sminkroten och dess användning. Linné formulerar sig också här som om han själv observerat bruket: ”Under min resa iakttog jag, huruledes i Norrland, i synnerhet i Hälsingland ...”, även om han uppenbarligen inte antecknade det i resedagboken. Han svarar alltså på frågorna när, var och av vem? Linné kontrasterar också observationen med sina iakttagelser från samerna och de lappländska nybyggarna:

Dylik smink besudlar däremot i Lappland aldrig de brunhyade flickornas anleten, som däremot någon gång, i synnerhet bland nybyggarna, insmörjas med mjölkblandad tjära, på det att icke myggorna skola alldeles förstöra dem.

I dagboken antecknade Linné den 27 juli 1732 den sistnämnda uppgiften: ”Västerbottningarna och nybyggarna bruka för myggen smörja sig med tjära och fiskister eller annat fett, lägga uti ett horn och bära på sidan, men

Sminkrot (*Lithospermum arvense*). Ur C.A.M. Lindman, *Bilder ur Nordens flora*, 1905.

detta bryr lappen sig ej om.” Senare modifierar han uppenbarligen den sistnämnda uppgiften, ty i en almanacksartikel från 1742 heter det: ”Lappen smörjer sina händer och ansichte om sommaren dagligen med tiära och miölk, at myggen ej måga upäta honom i Lappmarken” (Linné 1928:126). Man ser hur lätt en uppgift glider iväg och hur risken för en spökuppgift skapas. Nu var det samen och inte nybyggaren som nyttjade detta myggmedel.

I *Flora oeconomica* (1749:15) vidhåller Linné att i ”Hälsingland brukas hon af bondpigorna til smink”, medan han i *Flora svecica* nöjer sig med att helt kort konstatera att bondflickor i Norrland under sommaren använder de färska rötterna av *Lithospermum arvense* i stället för smink. Linnés upplysningar finns, liksom många av hans etnobiologiska observationer och konstateranden,

refererade i åtskilliga inhemska och utländska florer, men några nya iakttagelser av sedvänjan återges aldrig. ”Linné och efter honom andra upgifva at Norrländska bondflickorna, särdeles i Hälsingland, med örtens rot göra sina kinder röda”, noterade exempelvis Richard Dybeck (1847:43). Liknande formuleringar återfinns hos Rothof (1762:46) och Hoffberg (1792:149). Varken i uppteckningsarkiv, reseskildring, florer eller i kulturhistorisk litteratur har vi hittat några senare av Linné oberoende svenska uppgifter om sminkrotens användning som färgväxt eller att man gjorde smink av den. Inte heller från våra nordiska grannländer tycks det föreligga några belägg för att man utvunnit färgämne ur sminkrotens rötter. Petrus Holmberger (1782:337), linneansk botanist med intresse för växters praktiska användning, anger däremot 1782 att fattigt folk i Västervik använde *sminkgräs* ”om våren som Grön-kål. Jag har ej hört, at någon som ätit därpå, mott illa utaf henne”. Också från Danmark föreligger ett par belägg från 1790-talet och 1800-talets början om att den kokades som kål (Brøndegaard 1980:88). De danska uppgifterna är emellertid så vaga att de kan vara direkt hämtade från Holmberger. Det kan dock tilläggas att det finns en dansk uppgift om att roten av det närbesläktade stenfröet (*Lithospermum officinale*), känd medicinalväxt, använts för att färga rött med (Rafn 1800:37).

Söker vi oss utanför Norden kan vi däremot finna ett par belägg om dess användning. Det ena är från Ryssland. Etnologen Kaszimierz Moszyński (1979:380) återger nämligen en uppgift om att ryska bondpigor använde sminkrot till smink. Det andra är från Preussen. Heinrich Marzell (1972:1342) kunde ännu 1936 i trakterna av Crossen an der Oder (nuv. Krosno Odrzańskie) uppteckna att bondflickor som vallade kor och gäss gärna färgade sina kinder med sminkrot. Från Preussen föreligger också uppgifter om att zigenare skulle ha använt sminkrot för

att färga kidnappade barns ansikten mörkare, för att därmed undgå att avslöjas. Detta får nog tillskrivas etnocentriska stereotypier rörande zigenarna – ryktet om att de kidnappade barn var tidigare vida spritt – även om uppgiften återspeglar en vetskap om att roten innehåller ett färgämne (Ziesemer 1939:434). Växtartnamnet *Bauernschmink* för sminkrot ger ett folkligt intryck och tyder också på att den på tyskspråkigt område kommit till användning som smink (Marzell 1972:1342). Ibland konstateras i allmänna ordalag att roten innehåller ett färgämne, utan att någon etnobotanisk beskrivning följer (t.ex. Ascher-son 1864:447). Från Kroatien föreligger också en uppgift om att roten av en ospecificerad *Lithospermum*-art begagnades av professionella färgare (Rittner-Studnicka 1964:58). Också andra arter av släktet har nyttjats som färgväxter, exempelvis den så kallade *Indian Paint* eller indiansminkrot (*L. canescens*) som haft en omfattande användning bland Nordamerikas indianer (Gilmore 1991:111; Coffey 1993:191). Det uppges också att chipewaindianer nyttjade de torkade och pulvriserade rötterna av hårigt stenfrö (*L. caroliense*) för att framställa en röd färg, som man bland annat målade ansiktet med (Densmore 1928:371, 377). Från montanaindianer, prärieindianer och västra Kanadas indianer finns belägg att de drog nytta av pipstenfrö (*L. incisum*) och citronstenfrö (*L. ruderales*), för att nu föreslå ett par nya svenska namn, som färgväxter (Johnston 1970:318; Palmer 1975:60; Moerman 1998:311; Turner 1998:159). I Östasien är det framför allt den art som kineserna kallar *zícão* och japanerna *murasaki* (*L. erythrorhizon*) som kommit till användning som traditionell färgväxt (Cardon & Chate- net 1990:30).

Även om vi inte lyckas spåra några ytterligare etnografiska paralleller till Linnés uppgift, vare sig i den yngre nordiska folktraditionen eller i andra europeiska länder, om sminkrotens användning, behöver inte sed-

vänjan att färga ansiktet med dess rot ha varit ovanlig i äldre tid. Det kan i sammanhanget noteras att revormstörrel (*Euphorbia helioscopia*), enligt yngre traditionsmaterial, kallats *sminkgräs* i Blekinge och på vissa håll i Småland, samt *sminkört* i Småland, för att dess skarpa mjölksaft förorsakade en rodnad om man gned växten mot huden (Vejde 1966:270).

Många etnobiologiska uppgifter av detta slag faller vanligen igenom det relativt grovmaskiga nät som den historiska datafångsten består av. Det finns gott om etnobiologiska data som aldrig registrerats eller där uppgifterna är allt för vaga för att låta sig närmare granskas. Tack vare Linnés och hans s.k. lärjungars intressen för just dessa aspekter har vi emellertid i Sverige ett mycket rikhaltigt och internationellt sett kvalitativt oerhört värdefullt etnobiologiskt källmaterial till vårt förfogande. Vi kan hitta många uppgifter, som eljest gått helt förlorade, belagda hos dessa intresserade fältforskare. Genom Linneanen och provinsialläkaren Johan Lindwall har vi exempelvis i en bevarad rapport till Collegium medicum funnit en uppgift om att violstensalg (*Trentepohlia iolithus*) användes som snuskrydda i Blekinge på 1700-talet. Lindwall har därmed räddat en värdefull observation av vad som kan uppfattas som en obetydlighet, och som ingen annan tycks ha brytt sig om att registrera.

Det kan ju också vara så att bruket av sminkrot snart dog ut efter att Linné noterade sin observation 1732. Det finns nämligen en del äldre benämningar, belagda från 1600-talet, som tyder på att den använts som smink, nämligen *horletta*, *horlettegräs*, *horsmink*, *horegräs* och *sminkört* (Lyttkens 1904–06:343). Slutleden *-letta* syftar på att färga, jfr färöiskans *lita*, och ger en tydlig fingervisning om dess användning. Som namnens förled anger var det en speciell kategori kvinnor som sminkade sig vid denna tid. Det var i 1600-talets horhus man kunde observera

växten i användning. Namnen *horletta* etc. återfinns exempelvis hos Johannes Franckenius (1638:A3A och 1659:A3A), Olof Bromelius (1694:59) och Johan Linder (1716:22). Dessa skrifter kände Linné till och det är förmodligen ur Linder som han hämtat den nu dominerande svenska riksspråksbenämningen *sminkrot*, som han uppenbarligen fann mer passande än namn med förleden *hor-*. Det är i varje fall inte något lokalt växtnamn från Hälsingland som Linné själv gör gällande i *Flora svecica* 1755. Självt använder Linné (1751:422) fortfarande namnet *horleta* när han rapporterar artens förekomst i Småland under skånska resan 1749. *Sminkrot* och *horleta* är alltså inga lokala växtnamn från Hälsingland respektive Småland som ibland hävdats. Det är också spökuppgifter som letat sig in i växtnamns litteraturen.

Sminkrot vann som namn snart burskap i florer och handböcker (Lyttkens 1904–06:343). Namnet förefaller också finnas som översättningslån i det sena 1700- och 1800-talets tyska och danska florer: *Schminkwurtzel* resp. *sminkerod* (Lange 1959:880). Samtidigt måste man konstatera att arten redan på 1590-talet kallats *Schmink* i Tyskland och hos Rupprius (1726:177) hittar man namnet *Schminck-Wurtz*. Konkreta uppgifter om dess nytta hittar vi däremot inte i den för linneanska svenska litteraturen. Däremot föreligger faktiskt ytterligare ett svenskt belägg rörande växtens användning i form av en herbarieannotation och som den unge Linné rimligtvis inte kunde ha tagit del av. Uppgiften återfinns hos Antonius Münchenberg, som redan i början av 1700-talet, möjligen med Olof Rudbeck d.y. som muntlig källa, antecknade: ”Roten är röd, kallas horlätta, af hwilken det orena bortskaftas, och sedan gnida qwinfolken sig med henne på kin[d]benen, så gifwer hon en gallant röd färga” (Pettersson 1948:242). I den händelse Rudbeck var Münchenbergs källa, kan han förstås lika gärna ha meddelat samma information till Linné.

Det förefaller alltså vara en plausibel etnobiologisk uppgift om sminkroten som Linné vidarebefordrar i *Flora lapponica*, även om vi inte kan belägga var — och om — han gjort observationen. Sigurd Fries (1963:37–38) noterar att det finns tolv lokala växtnamn i *Flora lapponica* som inte återfinns i reseberättelsen. Detta tyder på att det kan ha funnits ytterligare en anteckningsbok från resan (eller anteckningar på herbariepapper). Ett bevarat manuskript av *Flora lapponica* av Linnés hand i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar (D 64), innehåller inga uppgifter om sminkrotens användning överhuvudtaget. Det kan ju naturligtvis också vara så att Linné aldrig själv såg hur den nyttjades i Hälsingland, precis som är fallet rörande stormhatten som matväxt i Medelpad, utan helt enkelt stödjer sig på erfarenheter någon annanstans ifrån som han inte vill berätta om (hos prostituerade?) eller från någon oidentifierad sagesperson. Vi har redan nämnt Olof Rudbeck d.y. som en tänkbar källa, men var fick han i så fall uppgiften ifrån? Kanske det hela rentav bygger på äldre litteraturuppgifter. Vi kan dock inte spåra källan. Växten finns omnämnd hos Olof Broman (1947:761) i ett manus om Hälsinglands flora från 1724 under namnet *horleta*, men där finns inga upplysningar om dess eventuella användning. Vi vet att Linné faktiskt ”som hastigast” besökte Broman och trakterades väl av honom, men det sägs inget om att det då gavs tillfälle att studera manuskript eller fördjupa sig i botaniska detaljuppgifter (Pettersson 1996).

Uppgifter om sminkrotens användningsområden har levt kvar i litteraturen fram till våra dagar (Nylén 1993:401). Fredrik Sundstedt noterade 1932 att ”av dess rötter [beredas] ett smink, som även giver pomada, öl, o.s.v. en vacker purpurfärg” (Sundstedt 1932: 276). Jag vet inte varifrån Sundstedt hämtat uppgifterna om pomada och öl. Roten innehåller ju faktiskt ett starkt färgämne och det är egentligen märkligt att man aldrig under 1700-

talet och början av 1800-talet, då den ekonomiska botaniken nådde sin höjdpunkt i Sverige, kom att uppmärksamma sminkroten. Det är därför intressant att konstatera att den asiatiska sminkroten (*L. erythrorhizon*) under senare år har blivit föremål för en industriell uppmärksamhet i Japan där man framställer fuktkrämer, läppstift och annat smink, där dess färegenskaper också tas till vara (Lewington 1990:24).

Sminkroten (*Lithospermum arvense*) har däremot ådragit sig ett visst intresse inom alternativmedicinen. Den har tidigare kommit till användning inom folkmedicinen på flera håll i södra och östra Europa samt i Västasien, vilket lett till ett förnyat intresse för dess eventuella medicinska egenskaper. Fröna skulle bl.a. i huskurer ha ordinerats mot stensmärta och till kvinnor som fött barn (Demič 1889:907; Schullerus 1916:174). I Bulgarien anses plantan, bl.a. i form av te, ha sexualdriftsbefrämjande egenskaper och har därför också varit föremål för klinisk analys i hopp om att det kunde utvecklas till ett potensmedel (Ilarionov 1989). Det kan därför avslutningsvis vara intressant att notera att nordamerikanska indianer, däribland shoshoni och navaho, har nyttjat en dekokt på den närbesläktade *Lithospermum ruderales* som ett verksamt preventivmedel (Train, Henrichs & Archer 1957:68; Johnston 1970:318; Brøndegaard 1985:183).

Ingvar Svanberg, fil lic.

Institutionen för östeuropeiska studier och Centrum för biologisk mångfald, Uppsala

Artikeln ingår i projekt ”Människorna, växterna och djuren: etnobiologi i Sverige/Norden”. Studierna av *Flora lapponica* har möjliggjorts genom ett stipendium från Svenska Linnésällskapet. För material och synpunkter vill jag rikta ett tack till skriftställaren V.J. Brøndegaard, fil.dr Börge Pettersson och professor Mats Rydén.

Litteratur

- Ahlbäck, O., 1985: *Ordbok över Finlands svenska folkmål*, 2:1. Helsingfors 1985.
- [Artedi, P.] 1985/1729: *Peter Artedi och Nordmalings flora jämte en levnadsteckning och en utredning av släkten Artædius*. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, 8. Umeå.
- Ascherson, P., 1864: *Flora der Provinz Brandenburg, der Altmark und der Herzogthums Magdeburg*. Berlin.
- Broberg, G. 1992: "Fruentimmersbotaniken", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1990–1991, s. 177–231.
- Broman, O.J. 1947: *Chloris Helsingica... 1724*. Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland, 3. Uppsala.
- Bromelius, O. 1694: *Chloris Gothica*. [Göteborg].
- Brøndegård, V.J. 1980: *Folk og flora. Dansk etnobotanik*, 4. København.
- Brøndegård, V.J. 1985: *Ethnobotanik: Pflanzen im Brauchtum, in der Geschichte und Volksmedizin*. Berlin.
- Cardon, D. & G. du Chatenet, 1990: *Guide des teintures naturelles*. Neuchâtel.
- Coffey, T. 1993: *The History and Folklore of North American Wildflowers*. Boston.
- Demič, V.F. 1883: "Über Volksmedizin in Russland", *Wiener Klinische Wochenschrift*, nr 47, s. 902–908.
- Densmore, F. 1928: "Uses of Plants by the Chippewa Indians", *Smithsonian Institute. Bureau of American Ethnology. Annual Report*, 44, s. 279–397.
- Dybeck, R., 1847: "Blommor ur en Svensk Örtekrans", *Runa* 1847, s. 11–38.
- Ekstrand, O. 1931: "Svenska växtnamn från Åbo- och Ålands skärgårdar 1931", *Folkmålskommissionen, Svenska litteratursällskapet i Finland*, manuskript FMK 39.
- Enros, B. 1932–34: "Åland: växtnamn: uppteckningar 1932–34", *Folkmålskommissionen, Svenska litteratursällskapet i Finland*, manuskript FMK 81.
- Franckenius, J. 1638: *Speculum botanicum*. Upsala 1638 (ny uppl. 1659).
- Fries, E. 1880: *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamn*. Stockholm 1880.
- Fries, S. 1963: "Flora svecica som växtnamnsordbok. Hur Linné samlade folkliga växtnamn", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift*, 45, s. 34–45.
- Gilmore, M.R. 1991: *Uses of Plants by the Indians of the Missouri River Region*. Lincoln.
- Grapengiesser, S. 1936: "Några norrländska växtnamn", *Norrland i ord och bild*, s. 37.
- Hoffberg, C.F., 1792: *Anvisning Til Växt-Rikets Kännedom*. Stockholm.
- Holmberger, P. 1782: "Om växter som äro tjenliga til Grön-Kål", *Hushållnings Journal för År 1782*, s. 332–338.
- Illarionov, I. 1989: "Androgenno i androdiziatjno dejstvie na letjebnoto rastenie *Lithospermum arvense* (ptitje proso)", *Eksperimentalna Meditsina i Morfologijâ*, 28:1, s. 28–33.
- Johansson, L. 1949: "Växtnamn, m.m.". Manuskript Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala, manuskript ULMA 19 857.
- Johnston, A. 1970: "Blackfoot Indian Utilization of the Flora of the Northwestern Great Plains", *Economic Botany*, 24, s. 301–324.
- Lange, J. 1959: *Ordbog over Danmarks plantenavne*, 1. København.
- Lewington, A. 1990: *Plants for People*. London.
- Liljeblad, S. 1816: *Utkast til en svensk flora*, Upsala.
- Linder, J. 1716: *Flora Wiksbergiensis*. Stockholm.
- Linnaeus, C. u.å.: "Flora lapponica". Manuskript i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftssamling, Signum D 64. Donerat 1896 till UUB av prins Roland Bonaparte, Paris.
- Linnaeus, C. 1737: *Flora lapponica*. Amstelaedami.
- Linnaeus, C. 1749: *Flora oeconomica, Eller Hushålls-Nyttan Af de i Swerige, Wildt växande Örter*. Stockholm.
- Linnaeus, C. 1751: *Skånska Resa, På Höga Öfwerhetens Befallning Förrättad År 1749*. Stockholm.
- Linnaeus, C. 1755: *Flora svecica*. Holmiae.
- von Linné, C. 1905: *Flora lapponica*. Skrifter af Carl von Linné, 1. Upsala.
- von Linné, C. 1907: *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*, 1. Stockholm.
- von Linné, C. 1913: *Iter lapponicum*. Skrifter af Carl von Linné, 5. Uppsala.
- [von Linné, C.] 1928: "Linnés almanacksuppsatser", *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift*, 11, s. 117–146.
- Liro, J.I. 1915: *Åländska växtnamn*. Acta Societatis Pro Fauna et Flora Fennica, 40:4. Helsingfors.
- Lyttkens, A. 1904–1906: *Svenska växtnamn*, 1. Lund.
- Marzell, H. 1972: *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, 2. Leipzig.
- Moerman, D.E., 1998: *Native American Ethnobotany*. Portland, Oregon.

- Moszyński, K. 1979: *Kultura ludowa slowian*, 1. *Kultura materialna*. Warszawa.
- Mossberg, B., L. Stenberg & S. Ericsson 1992: *Den nordiska floran*. Stockholm.
- Nylén, B. 1993: *Nordens flora*. Stockholm.
- Nyman, C.F. 1868: *Utkast til Svenska Växternas Naturhistoria eller Sveriges fanerogamer skildrade i korthet med deras växtställen och utbredning m.m. Deras egenskaper, användning och historia i allmänhet*, 2. Örebro.
- Olsen, O. & I. Svanberg 1998: *Tanning with Tormentil (Potentilla erecta): Ecological and Ethnobotanical Aspects*. *Studia ethnobiologica*, 1. Uppsala 1998.
- Palmer, G. 1975: "Shuswap Indian Ethnobotany", *Synthesis*, 8, pp. 29–81.
- Palmgren, A. 1913: *Hippophaë rhamnoides auf Åland*. Helsingfors.
- Pettersson, B. 1948: "Antonius Münchenbergs herbarium vivum", *Botaniska notiser*, 1948:2, s. 223–269.
- Pettersson, B. 1996: "Prosten Broman som zoolog: en bortglömd förlinnea", *Svenska Linnésällskapets Årsskrift 1994–1995*, s. 85–98.
- Radloff, F.W. 1795: *Beskrifning Öfver Åland*. Åbo.
- Rafn, C.G., 1800: *Danmarks og Holsteens Flora*, 2. Kjøbenhavn.
- Rittner-Studnicka, H. 1964: "Old Recipes, Recent Tests: A Study of Dye Plants formerly used in Bosnia and Herzegovina", *Plants & Gardens*, 20:3, s. 57–59.
- Rothof, L.W. 1762: *Hushålls-Magasin. Första Delen, om Hushålls-Ämnen Til Deras nytta, bruk och skada, Beskrefne Uti Oeconomiska Föreläsningar*. Skara.
- Ruppius, H.B. 1726: *Flora ienensis*. Francofurti et Lipsiae.
- Schullerus, P. 1916: "Pflanzen in Glauben und Brauch der Siebenbürger Sachsen", *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, N.F., 40, s. 78–188.
- Selling, O.H. 1961: "Från Linnés ungdomstid och hans småländska hembygd. Brukspatron Samuel Uneér på Ry och hans krets", *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift*, 43 (1960), s. 75–137.
- Stenberg, P. 1789: *De Hippophaë*. Præs. C.H. Hellenius. Aboæ 1789.
- Sundstedt, F. 1932: *Lidingön förr och nu*. Stockholm.
- Svanberg, I. 1997: "Field Horsetail (*Equistum arvense*) as a Food Plant", *Fröodskaparrit: Annales Societatis Scientiarum Færoensis*, 45, s. 45–55.
- Svanberg, I. 1998a: "The Use of Lichens for Dyeing Candles: Ethnobotanical Documentation of a Local Swedish Practice," *Svenska Landsmål och Svensk Folkliv*, 324, s. 133–139.
- Svanberg, I. 1998b: "Knallgul saft på Fyris torg", *Biodiverse från Centrum för biologisk mångfald*, 3:2, s. 8–9.
- Svanberg, I. 2000: "Järjan (*Lactuca alpina*) i samiskt kosthåll", s. 259–265, i: *Samisk etnobiologi: människor, djur och växter i norr*, red. I. Svanberg & H. Tunón. *Studia ethnobiologica*, 10. Nora.
- Svanberg, I. & H. Tunón 1999: "Etnobiologi", *Fataburen* 1999, s. 55–72.
- Svanberg, I. & H. Tunón 2000: "Local Knowledge of Animals and Plants; the Contribution of Ethnobiology", s. 7–26 i: *Ecological Knowledge in the North: Studies in Ethnobiology*, eds I. Svanberg & H. Tunón. *Studia ethnobiologica*, 9. Uppsala.
- Svensson, R. & M. Wigren 1986: "Sminkrotens historia och biologi i Sverige", *Svensk botanisk tidskrift*, 80, s. 107–131.
- Train, P., J.R. Henrichs & W.A. Archer 1957: *Medicinal Uses of Plants by the Indian Tribes of Nevada*. Contributions Towards a Flora of Nevada, 45. Beltsville, Maryland.
- Tunón, H. & I. Svanberg 1999: "Laxatives and the Iceman", *The Lancet*, 353 (March 13, 1999), s. 925–926.
- Turner, N.J. 1998: *Plant Technology of First Peoples in British Columbia*. Vancouver.
- Vejde, S-B. 1966: *Sydsvenska växtnamn*. Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund, 17. Lund.
- Ziesemer, W. 1939: *Preußisches Wörterbuch*. Königsberg.

SUMMARY

Field Gromwell (*Lithospermum arvense*) as a Dye Plant?
On Some Ethnobiological Facts in Linnaeus

In his *Flora lapponica* (1737), the young Carl Linnaeus described the use of field gromwell (*Lithospermum arvense*) as a kind of make-up for women. According to him, young women washed the fresh roots and used them to paint their faces. It gave the women a pleasant red colour on their cheeks, thus serving to allure suitors. This practice was particularly common in Hälsingland. Linnaeus repeated this claim briefly in his other books, e.g., *Flora oeconomica* (1749) and *Flora svecica* (1755). This same information, moreover, appears in many different floras (both Swedish and foreign), and Linnaeus is cited as the source; however, no new observations are ever reported.

There is no evidence in Linnaeus' published travelogue from his Lapland tour of 1732 that he actually observed the use of field gromwell as a dye plant in Hälsingland or elsewhere. It is very difficult, accordingly, to prove that he ever actually saw the plant being used in this manner. The botanical handbooks often contain ethnobiological data of a sort I refer to as "ghost information". Linnaeus was himself the source of a kind of ghost information in *Flora suecica*, wherein he mentioned the use of sea-buckthorn (*Hippophae rhamnoides*) berries as fish gravy on the Åland Islands. In fact, however, he never observed these berries being

used in such a manner; even so, this information has been cited time and again in many books. In addition, Linnaeus claimed in *Flora lapponica* to have observed the use of wolfsbane (*Aconitum septentrionale*) as a food plant. Yet this claim was quite simply a falsehood, as his travel diary directly proves.

Yet Linnaeus may in fact have made the observation mentioned earlier about the use of field gromwell. True, ethnobotanical reports of such a use are scarce in the literature. However, the Polish ethnographer Kazimierz Moszyński mentioned its use as a kind of face dye among peasant women in Russia, and the German ethnobotanist Heinrich Marzell referred to its use in Prussia. Certain German folk plant names indicate the same thing. In addition, further Swedish data can be found in Antonius Münchenberg's herbaria notes from Gotland, which date from the early 18th century. Olof Rudbeck the Younger was probably the oral source hereof. Münchenberg wrote that the root in question was known as *horlätta*. This name, which is mentioned in several 17th century sources, indicates the use of this plant as a face dye among prostitutes. Linnaeus' note about the use of field gromwell to dye the cheeks may therefore be based on an actual observation.